

1 pav. Katedros aikštės vaizdas iš paukščio skrydžio, R. Raulynaičio nuotr., 2015 m.

SENŪJŲ PILIŲ MŪRAI

Po Katedros aikštės grindiniu slepiasi seniausias Vilniaus relikvas – XIV a. statyta gynybinė Pilies siena. Tiksliau – po žeme išlikusios tos sienos pamatų ir mūrų liekanos. Natūroje jų, aišku, mes nepamatysime (nebent archeologų darytose nuotraukose), užtat gerai matomas Pilies sienos kontūras, pažymėtas rausvo atspalvio granito juostomis aikštės grindinyje.

Rausvos juostos žymi gynybinės sienos ir senųjų Pilies pastatų kontūrus, o virš žemės paviršiaus iškelti poliruoto granito masyvai – gynybinių bokštų ir vartų vietas. Bendras gynybinės sistemos vaizdas gerai matomas užsiropštus į varpinės bokštą, o dar geriau – pakilus virš aikštės oro balionu. Pilies įtvirtinimų linijos tada atrodo

tarytum būtų nubraižytos smulkiame žemėlapyje (1 pav.).

Atkurti gynybinių Pilies įtvirtinimų vaizdą padėjo kruopštūs XX a. istorikų ir archeologų tyrinėjimai. Kiek kitaip Katedros aikštės apstatymą įsivaizdavo XIX a. vidurio istorikai, šią vietą romantiškai siejė su pagoniškais kulto objektais. Skurdokais šaltiniais galintys remtis tyrėjai gal būtų ir iki šių dienų ginčijęsi, kur ir kada koks pastatas stovėjo, jei ne archeologai, gerai padirbėję per pastaruosius 70–80 metų. Jų kasinėjimų rezultatai šiandien leidžia sudaryti gana smulkių Aukštutinės ir Žemutinės pilių situacinį planą.

Vilniaus pilių teritorijoje galima išskirti daugiau nei 50 įvairių objektų, tačiau mums įdomiausi Katedros aikštėje pažymėti relikvai: pietvakarinėje pusėje stovėjęs varpinės bokštas ir senasis Vyskupo namas bei pietinėje pusėje buvę Pilies vartai ir Vyriausiojo tribunolo pastatas. Kad glotniomis plytelėmis išklota Katedros aikštė prieš 400–600 metų atrodė visiškai kitaip, liudija ne tik archeologinių tyrimų duomenys, seni piešiniai, bet ir įspūdingais 3D maketais paverstos istorinių pastatų rekonstrukcijos, vis dėlto keliančios tam tikrų abejonių dėl autentiškumo.

KAIP VILNIŲ ĮSIVAIZDAVO SENIEJI ISTORIKAI?

Vilniaus pilių teritoriją tyrinėjantys istorikai šiandien paprastai remiasi trimis autentiškais ir gana tiksliais planais: 1648 m. karo inžinieriaus Friedricho Getkanto sudarytu Vilniaus fortifikacijų planu, 1737 m. Vilniaus planu iš saksų generolo Johanno Fürstenhofo žemėlapių rinkinio (šio plano pats J. Fürstenhofas nesudarė, nežinoma ir tiksli jo sudarymo data, tačiau paprastumo dėlei jį vadinsime 1737 m. Fürstenhofo rinkinio planu) ir 1787 m. Vilniaus pilių teritorijos planu, kuris vadinamas prancūziškuoju. O XIX a. viduryje gyvenę pirmieji Vilniaus istorikai – Michałs Baliński, Józefas Ignacas Kraszewskis, Michałs Homolickis – senaisiais Vilniaus planais remtis negalėjo, nes jų tiesiog... nebuvo matę. Istorikams svarbūs dokumentai tik gerokai vėliau atrasti įvairiuose archyvuose: F. Getkanto planas – 1913 m. Vroclavo bibliotekoje, J. Fürstenhofo planas – 1940 m. Berlyne, o prancūziškasis visai neseniai aptiktas Krokuvos bibliotekoje (433, 351–379).

Tiesa, pirmieji istorikai buvo susipažinę su senųjų kronikininkų darbais, be to, jiems buvo žinomas seniausias Vilniaus planas, publikuotas 1581 m. Kelne išleistoje Georgo von Bruyneno ir Franzo Hoogenbergho „Miestų knygoje“: J. I. Kraszewskis juo rėmėsi 1839 m. straipsnyje „Vilniaus mūrai ir vartai“ (467, 133–134), o M. Homolickis 1849 m. paskyrė jam net ištisą studiją „Apie Vilniaus planus“ (429, 1–110). Tačiau, po ranka turint tik prieštaringas kronikas ir pernelyg schematišką bei simbolišką G. von Bruyneno planą, tikslų Vilniaus pilies tyrimų atlikti nebuvo įmanoma.

2 pav. Vilniaus pilių planas Jogailos laikais pagal M. Baliński, 1836 m.

Tad autentiškus Vilniaus planus XIX a. viduryje pakeitė kompiliaciniai romantizuoti planai. Vieną tokių 1836 m. išleistoje knygoje „Vilniaus miesto istorija“ paskelbė M. Baliński (14, 201–202), gana negrabiai ir supaprastintai pavaizdavęs tuomet jau nebeegzistavusius pastatus, įkomponuotus į tuometę gatvių struktūrą (2 pav.). Norėdamas pabrėžti, kad Vilnius yra labai senas miestas, Katedros aikštės statiniams istorikas prilipdė pagoniškų kulto pastatų pavadinimus (amžinai degantis aukuras, Perkūno šventykla, Krivių Krivaičio bokštas) ir išryškino tris kelius, kuriais pilies gyventojai susisiekdavo su išoriniu pasauliu: nuo Antakalnio pusės, iš Pilies gatvės ir iš Tiltų gatvės.

Šiandien mes aiškiai matome, kad šiame plane daug netikslumų ir anachronizmų. Senojo Vilniaus tyrinėtojų patriarchas Vladas Drėma „Dingusiame Vilniuje“ jų suskaičiavo 7, pažymėdamas, kad yra ir daugiau (53, 62–63). Vis dėlto M. Baliński sukurtas hipotetinis Vilniaus vaizdas buvo labai populiarus. Juo vėliau rėmėsi nemažai istorikų, pasitelkusių tą patį romantikų principą, leidžiantį į tuometę urbanistinę aplinką suprojektuoti įvairių praeitį šlovinančių mitų bei hipotezių.

NE ISTORIKAI, O ARCHEOLOGAI!

Daugiau nei 50 metų Vilniaus pilių tyrimams skyrusio Napoleono Kitkausko kartogramoje pavaizduoti 55 įvairūs objektai su dviem gynybiniais aptvarais – didžiuoju bei mažuoju – ir daugybe smulkių detalių (102, 269), o 3 pav. pavaizduotas Vilniaus pilių planas aiškumo dėlei gerokai supaprastintas. Jame pažymėti svarbiausi pastatai, dėl kurių vietos ir chronologijos istorikai bei archeologai šiandien daugiaž sutaria.

Aukštutinė pilis istoriniuose šaltiniuose siejama su Gedimino, Algirdo ir Vytauto epocha, Žemutinė – su Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto laikais. Aukštutinės ir Žemutinės pilių teritoriją XIV a. antroje pusėje supo ilgesnė nei 1 km gynybinė siena su ketveriais vartais ir šešiais bokštais. Jų

apribotame plote stovėjo keliolika pastatų – Katedra, Valdovų rūmai, Vyskupų namas, Senasis arsenalas, Vyriausiojo tribunolo rūmai ir kt.

Kaip atrodė pilys XV a. pradžioje, galime spręsti iš 1414 m. sausį Vilniuje apsilankiusio flamandų keliautojo Guillebert' o de Lannoy užrašų (187, 39). Istorikė Birutė Rūta Vitkauskienė 2007 m. pateikė tikslesnį šių užrašų fragmento vertimą, grįstą arch. Zygmunto Czaykowskio interpretacija lenkų kalba:

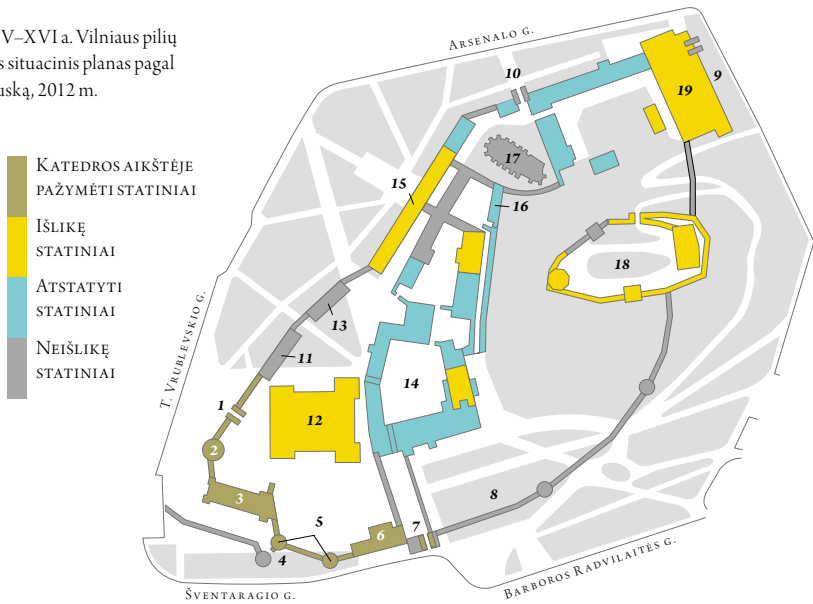
Atvykau į Lietuvos sostinę, vadinamą Vilniumi, kurioje yra pilis, pastatyta labai aukštai ant smėlingo kalno, apjuosta akmenų, žemės ir mūro aptvaru, viduje visa pastatyta iš medžio. Ir leidžiasi tos pilies įtvirtinimai nuo kalno viršūnės dviem pylimais, sutvirtintais mūru, iki pat apačios, ir tame aptvare yra daug namų. O minėtoje pilyje ir už jos aptvaro paprastai būna minėtas kunigaikštis Vytautas, Lietuvos kunigaikštis, ir turi ten savo dvarą ir savo būstinę. Ir teka netoli tos pilies upė, kurios srovė ir vandenys bėga per kreivą miestą, ir ta upė vadinasi Vilnia. Ir nėra tas miestas savo forma tankiai užstatytas, o yra jis ilgas ir siauras, nusidriekęs nuo kalno žemyn, labai negražiai užstatytas mediniais namais. Ir yra jame kai kurios bažnyčios iš plytų. Ir nėra minėta pilis (miestas) ant kalno uždara(s), aptverta(s) pylimais iš žemės ir medžio, pastatytais mūro pavidalo. (632, 15)

Šis situacinis planas – tai archeologijos, istorijos, architektūros ir meno tyros specialistų ilgamečio kolektyvinio darbo rezultatas. Nemenkinant istorikų, architektų ir menotyrininkų indėlio, vis dėlto tenka pripažinti, kad lemiamą reikšmę turėjo archeologų, kasinėjusių pilių teritoriją po Antrojo pasaulinio karo, tyrimai.

Vilniaus archeologijos pradininku galima būtų laikyti grafą Eustachijų Tiškevičių, bet jam labiau tiktų muziejininko titulas. Archeologu galima vadinti ir etnografą, pirmojo Vilniaus kelionių vadovo autorių Adamą Honorį Kirkorą, 1853-iaisiais Viršupyje neva aptikusį karališkosios vasaros rezidencijos pamatus, tačiau šie tyrimai kelia nemenkų abejonių (žr. 8 skyrių). Todėl pirmuosius profesionalius archeologinius Vilniaus tyrimus tenka datuoti 1902 metais, kai buvo išleisti latvių kilmės archeografo Janio Sprogio užrašai, užfiksavę, kaip Katedros aikštėje buvo kasama pamatų duobė Jekaterinos II paminklui (356, 5–13). Pirmąją vėliau pasitvirtinusių hipotezę 1908 m. iškėlė bibliografas ir istorikas Aleksandras Milovidovas, aprašęs žemės darbus Pilies kalno šiaurinėje papėdėje ir spėjęs, kad Senojo arsenalo pastatas yra pilies išorinių gynybinių įtvirtinimų tęsinys (670, 43–52).

Tarpukariu archeologiniai kasinėjimai buvo reti, tačiau daug nuveikta istorinių tyrinėjimų ir pastatų konservavimo srityje. 1930–1936 m. restauratoriaus Stanisława Lorentzo vadovaujama archeologų grupė ištyrė Aukštutinės pilies vakarinį bokštą ir atkasė pietinio bokšto pamatus (379, 211–216). 1931 m., gelbėjant Katedrą nuo potvynio padarinių, ištirti jos požemiai ir

3 pav. XIV–XVI a. Vilniaus pilių teritorijos situacinis planas pagal N. Kitkauską, 2012 m.

1. Vakariniai vartai	7. Pietiniai (Pilies) vartai	14. Valdovų rūmai
2. Varpinės bokštas	8. Pietinė gynybinė siena	15. Naujasis arsenalas
3. Vyskupų namas	9. Rytiniai vartai	16. Pilininko namas
4. XVI a. pradžios vartai	10. Šiauriniai vartai	17. Šv. Onos ir Šv. Barbaros bažnyčių liekanos
5. Apvalieji bokštai	11. Vikarų namas	18. Aukšutinė pilis
6. Vyriausiojo tribunolo pastatas	12. Arkikatedra	19. Senasis arsenalas
	13. Kapitulos namas	

aptikti karališkosios giminės palaikai (žr. 85 skyrių). 1933 m. vasarą meno istorikas, kunigas Piotras Śledziewskis skvere tarp Katedros šiaurinės sienos ir kareivinių (dabar Naujasis arsenalas) atkasė pamatus, kuriuos priskyrė senajai Šv. Onos bažnyčiai (570, 1–32). 1939 m. pradėjus kasinėti Bekešo kalvą, pasipylė fantastinės hipotezės, kad čia stovėjo Kreivoji pilis ir Šv. Martyno bažnyčia, o Vilniaus pilių kompleksas susideda iš trijų pilių: Aukščiausiosios, Vidurinėsios ir Žemutinės (389, 3–6).

Po karo kompleksiški pilių teritorijos tyrimai prasidėjo 1950 m. įkūrus Mokslines restauracines gamybines dirbtuves. 1955–1957 m. Adolfo Tautavičiaus vadovaujama archeologų grupė atkasė Šv. Onos ir Šv. Barbaros bažnyčių pamatus (žr. 2 skyrių). 1960–1965 m. vyko Naujojo arsenalo rekonstrukcijos darbai, kuriuos atlikus šiame pastate atidarytas Istorijos ir etnografijos muziejus. 1964 m. kasant griovį šiluminei trasai pietinėje Katedros aikštės dalyje, 95 cm gylyje, aptiktos 2,55 m storio gynybinės sienos liekanos. Šiauriau nuo jų atkasti didelio pastato – buvusio Vyriausiojo tribunolo – arkinių pamatų fragmentai. 1966 m. po varpinės aptikti 13,5 x 13,5 m dydžio ketur-

kampio bokšto pamatai, ant kurių pastatytas vėlesnis apvalus bokštas. Taigi tyrimai įgavo planingą mokslinį pobūdį. Jie tęsiami iki šiol.

VARPINĖ IR SENASIS VYSKUPŲ NAMAS

52 metrų aukščio varpinės bokštas sudurtas iš trijų dalių, liudijančių skirtingus jo statybos etapus. Pirmosios dalies nematome, nes ankstyviausiojo keturkampio bokšto liekanos slypi po žeme. Antroji dalis – tai apvalus gynybinis bokštas su trimis eilėmis langų, primenančių šaudymo angas. Trečioji – trijų tarpinių aštuoniasienė varpinė, pastatyta ant senojo bokšto. Architektas restauratorius N. Kitkauskas mano, kad keturkampis bokštas statytas XIV a. pirmoje pusėje, apvalusis – XIV a. antroje pusėje, o aštuoniasienė varpinė – XVI a. viduryje ir pabaigoje (102, 226–230).

4 pav. Vilniaus pilys XVIII a. pabaigoje, M. Januškevičiaus akvarelė, 1840 m.

Apie keturkampį bokštą, į kurį 1 m gylyje jau remiasi apvaliojo pamatai, duomenų labai nedaug – 1966-aisiais buvo atkasta tik viena išorinė jo sienos pusė. Apvalusis ištyrinėtas kur kas nuodugniau. Istorikai sutaria, kad gynybinį bokštą vainikavo dantyta viršūnė – kreneliažas. Jį nugriovus ir išmūrijus aštuoniasienę dalį varpams sukabinti, turėjo išeiti renesansinė varpinė, vėliau virtusi barokine, tačiau kaip jos atrodė – neaišku. Vienintelis ikonografinis šaltinis – XVIII a. pabaiga datuojama dailininko Pranciškaus Smuglevičiaus panorama, kurioje iš tolo matome tik apvalų barokinės varpinės kupolą (181 pav.). O Marcelijaus Januškevičiaus akvarelėje akis bado akivaizdus anachronizmas: nors Katedra perstatyta anksčiau už varpinę, ji pavaizduota dar barokinė, o varpinė – jau klasicistinė (4 pav.).

V. Drėma mano, kad į pietryčius nuo varpinės stovėjusiuose Vyskupų rūmuose XIV a. rezidavo ne tik Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila, bet ir jo tėvas Algirdas (53, 139). 1387-aisiais pastatas perleistas vyskupams, o nuo 1536-ųjų čia apgyvendinti pilies įgulos kareiviai. 1581 m. G. von Bruyneno plane rūmai pažymėti 10 numeriu ir pavadinti „sargybinių namu“ (*Das Trabanten haus*). Tačiau XVIII a. jie jau vadinti „invalidų kolegija“ (*Collegium dioecesanum Invalidorum*), nes nuo 1720-ųjų paskutines savo dienas čia leisdavo neįgalūs senyvo amžiaus kunigai (431, 277).

XVIII a. viduryje rūmai rekonstruoti. Iš 1820 ir 1830 m. pilies inventorių sužinome, kad XIX a. pradžioje rūmai buvo trijų aukštų, o archeologai nustatė, kad 58 m ilgio ir 11 m pločio pastate buvo įrengtos dvejios durys iš Katedros pusės, vakariniame rūmų gale stovėjo du bokšteliai. Po rekonstrukcijos rūmuose įsikūrė konsistorijos teismas, o trečias aukštas buvo nuomojamas. Butą čia nuomojosi Imperatoriškojo Vilniaus universiteto studentas Jonas Čečiotas, priglaudęs savo bičiulį Adomą Mickevičių – būsimą pasaulinio garso poetą (žr. 72 skyrių).

PILIES VARTAI IR VYRIAUSIASIS TRIBUNOLAS

Dailininko Józefo Oziębłowskio litografija, vaizduojanti Pilies vartus ir Vyriausiojo tribunolo rūmus iš Valdovų rūmų pusės (5 pav.), leidžia teigti, kad senoji Pilies vartų puošyba nepasikeitė iki XIX a. pradžios. Vartų angą ir antro aukšto langą tada puošė barokinis tamsių dekoruotų plokščių portalas ir balto akmens kartušas su baltuoju ereliu, ant kurio krūtinės buvo iškaltas Vazų dinastijos herbas – javų pėdas.

Manoma, kad Pilies vartai, įrengti pagal Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio 1503 m. privilegiją, seniau buvo siauresni, keturkam-

5 pav. Pilies vartai ir Vyriausiojo tribunolo rūmai XIX a. pradžioje, J. Oziębłowskio litografija, 1835 m.

pie, be jokios puošybos – tokie jie pavaizduoti G. Bruyneno atlase. 1622 m. pilies inventorių liudija, kad po Pilies vartais buvo bajorų kalėjimas, o šalia – gilus rūsys, kuriame laikyti pasmerktieji mirti (291, 180–182). 1648 m. vartus išpuošė karo inžinierius F. Gedkantas, tvarkydamas ir stiprindamas miesto gynybines sienas. 1785 m. Pilies vartai dar kartą rekonstruoti, virš jų išmūrytas trečias aukštas. 1794 m. prie vartų įsikūrė sargybos postas. 1837-aisiais 23,5 m ilgio, 10 m pločio ir 13,8 m aukščio vartai buvo nugriauti.

Įdomu, kad atskirus portalų elementus su puošybos detalėmis išgraibstė miestiečiai, o vėliau šios senienos pateko į kolekcionierių rankas. Viena vartų plokštė su Vazų herbu XX a. pradžioje atsidūrė Mokslo mylėtojų draugijos (*Towarzystwo Przyjaciół Nauk*) muziejuje – ją perpiešė dailininkas Ferdynandas Ruszczykas (224, 68). Kitą išlikusią portalo detalę, papuoštą rozetėmis, 26 straipsnių cikle „Wilno, ktore ginie“ („Vilnius, kuris žuvo“) 1935 m. aprašė dailininkas Jerzis Hoppenas (441, 3). Anot jo, puošni ir didelė, 70 cm pločio plokštė buvo užsilikusi Turlos dvarelyje netoli Michališkių (dabar Baltarusija).

1581 m. įsteigto Vyriausiojo tribunolo rūmai stovėjo pietiniame Žemutinės pilies kiemo pakraštyje, į vakarus nuo Pilies vartų. 52 numeriu jie pažymėti 1737 m. J. Fürstenhofo rinkinio plane (*Das Tribunals Hauss*). Pagal 1622 m. inventorių, vienoje tribunolo salėje posėdžiaudavo vaivadijų, kitoje – paprastų miesto teismai. 1790 m. teismo dokumentų archyvui pagal arch. Marcino Knakfuso projektą buvo pristatytas korpusas, kurio statyba kainavo 46 915 auksinų (723, 30–31).

Tribunolo pastatą vėlyvuoju laikotarpiu aprašė 1750 m. iš Karaliaučiaus į Vilnių atvykęs jaunas prūsas, 25-erių metų karo patarėjas Ludwigas von Werneris. Jo rankraštyje, kurio fragmentą išvertė Wacławas Gizbertas-Studnickis sakoma, kad Vilniaus pilis sudarė daug statinių su penkiais dideliais kiemais, tačiau jie apleisti ir griūvantys, išskyrus tribunolą, baziliką ir arsenalą. Jaunasis karo patarėjas pasakojo:

Tribunolas įsikūręs pirmajame pilies pastate, o teismai vyksta posėdžių salėje. Prieškambaryje stovi sargyba, kuri sulaiko paprastus žmones, tačiau bajorai į vidų patenka laisvai. Salė, kurioje vyksta teismai, yra erdvi ir be jokių puošmenų. <...> Besiteisiantieji visada garsiai šurmuliuoja. Šurmuliui peržengus saiko ribas, pirmininkas balta lazdele suduoda į stalą. Tada visi nutyla, bet trumpam. (423, 3–4)

1836–1837 m. tribunolo rūmai ir visi šalia stovėję pastatai buvo nugriauti. Į pietus nuo katedros susidariusi aikštė išlyginta ir išgrįsta akmenimis. Tuščias žemės plotas pietryčių pusėje kurį laiką plytėjo nesutvarkytas. Jis netrukus pramintas Veršynu (*Телятник, Cielėtnik*), nes čia įrengtame aptvare buvo laikomi veršeliai, kurių kraujas naudotas vakcinai nuo raupų ruošti.

AUTENTIKA AR FANTAZIJA?

2012 m. pasirodęs antrasis N. Kitkausko knygos „Vilniaus pilys“ leidimas nuo pirmojo (1989 m.) labiausiai skiriasi plačiaformačiais 3D maketais, vaizdžiai parodančiais, kaip pilių teritorijos pastatai atrodė XIV–XVI amžiuje. Maketai tiesiog stulbina detalių gausa ir fotografiniu tikroveškimu. Kiekvienas jų palydimas priedašu „sukurtas pagal natūros tyrimais pagrįstą N. Kitkausko rekonstrukciją“ (102, 124–125).

Norėtusi pasveikinti N. Kitkauską ir šiuos maketus kūrusius jo pagalbininkus už kūrybinę drąsą, bet čia iškyla opus autentiškumo klausimas, juolab kad pats autorius dažnai skundžiasi, jog archyvinių šaltinių medžiaga labai šykšti, o duomenys – fragmentiški. Taigi, ar šie maketai atspindi tikrovę, ar yra fantazijos vaisius?

Trumpai panagrinėkime vieną konkretų vaizdą – N. Kitkausko atkurtą katedros ir prie jos priderintą kitų pastatų išvaizdą XV a. pab. – XVI a. pradžioje (6 pav.). Autorius neslepia, kad ji atkurta ne pagal „natūros tyrimus“, o pagal istorinių dokumentų falsifikavimu pagarsėjusio Teodoro Narbuto paskelbtą XV a. katedros fasado vaizdą ir G. de Lannoy užuominą, neva Vilniaus gotikinės katedros architektūrai turėjo įtakos Varmėje (dabar – Lenkija) stovinčios Fromborko katedros architektūra (102, 24).

Iš tikrųjų, palyginę N. Kitkausko atkurtos, T. Narbuto publikuotos ir, anot N. Kitkausko, G. de Lannoy neva paminėtos katedros vaizdus, pamatysime, kad visi jie labai panašūs. Be to, B. R. Vitkauskienė pastebėjo dar vieną dalyką: „Iš tikrųjų G. de Lannoy niekur nepaminėjo nei Vilniaus katedros, nei tokių panašumų ir apskritai, aprašydamas kitas kryžiuočių bažnyčias, nelygino jų su Vilniaus katedra“ (632, 14). Taigi klausimas dėl tikrovės ir fantazijos yra greičiau retorinis.

6 pav. XV a. pab.–XVI a. pr. Vilniaus pilių teritorijos pastatai, UAB „Metalo forma“ maketas, sukurtas pagal N. Kitkausko rekonstrukciją

7 pav. Šv. Onos ir Šv. Barbaros bažnyčių pamatai, 2015 m.

2 ONA IR BARBORA

Dėl pirmosios Vilniaus katalikiškos bažnyčios vardo rungtis trys bažnyčios: 1) Aukštutinėje pilyje, rytinėje Pilies kalno pusėje stovėjusi vokiečių katalikų Šv. Martyno bažnyčia, anot metraštininko Jano Długoszo, pastatyta 1377-aisiais, 2) dabartinės katedros vietoje 1387 m. Jogailos funduota pirmoji vyskupo katedra, 3) Žemutinės pilies teritorijoje stovėjusi pranciškonų Šv. Onos bažnyčia, pirmą kartą minima 1390-aisiais. Kuri jų iš tikrųjų buvo pirmoji, sunku pasakyti. Pirmosios bažnyčios neliko nė pėdsakų, kelis kartus perstatyta antroji stovi iki šiol, o trečiosios likę tik pamatai, atkasti po Antrojo pasaulinio karo.

Šiuos pamatus atrasime užsukę į Lietuvos nacionalinio muziejaus kiemelį, esantį šalia funikulieriaus, tačiau geriausiai jie matomi keliantis pačiu funikulieriumi arba užsiropštus ant Pilies kalno (7 pav.).

Nesunku pastebėti, kad tai ne vieni, o du pamatai. Mažesni, labiau pasisukę į rytus – senosios gotikinės Šv. Onos bažnyčios, kurią XVI a. viduryje karalius Žygimantas Augustas nugriovė, o jos vietoje pradėjo statyti naują, beveik tris kartus didesnę bažnyčią, kuri vėliau jau buvo vadinama Šv. Barbaros vardu. Pastaroji bažnyčia galėjo tapti karališkuoju mauzoliejumi, bet karalius mirė ne Vilniuje, o Krokuvoje ir buvo palaidotas Vavelyje. Bažny-

čios rekonstrukcijos darbai sustojo, o XVII a. viduryje ji irgi buvo nugriauta. Ilgai ginčytasi, kiek buvo Šv. Onos bažnyčių ir kur jos stovėjo, kol polemiką nutraukė archeologai, 1955–1957 m. atkasę dvigubu Šv. Onos ir šv. Barbaros vardu vadintos bažnyčios pamatus.

Šalia pamatų stūksančios atminės Pilies kalno sienos mūre prieš dešimtmetį buvo galima įžvelgti dvi tamsesnes dėmes. Nuo drėgmės patamsėjusios plytos slėpė dvi skylės, vedančias į požemius po Pilies kalnu. Šiandien tų skylių nebesimato, tačiau už mūro driekiasi Antrojo pasaulinio karo metais nacių iškastas požeminis tunelis.

KIEK BUVO ŠV. ONOS BAŽNYČIŲ IR KUR JOS STOVĖJO?

Žemutinės pilies teritorijoje stovėjusi Šv. Onos bažnyčia pirmą kartą paminėta kryžiuočių kronikoje, kurioje rašoma, kad 1390 m. kryžiuočiai, puldami Vilniaus pilis, apšaudė procesiją, ėjusią iš katedros į greta stovėjusią Šv. Onos bažnyčią, ir užmušė kunigą Venslovą iš Grečo (Venceslaus de Grecz), o kitus sužeidė (141, 155–156). Kad bažnyčia stovėjo pilių teritorijoje (*intra muros castrī vilnen.*), o ne kur kitur, neleidžia abejoti pirmojo Vilniaus vyskupo Andriaus 1398 m. testamentas (128, 21).

Deja, nuo XIX a. pradžios iki pat XX a. 6-ojo dešimtmečio ši bažnyčia buvo painiojama su daug vėliau, 1495–1500 m., statytu gotikos šedevru – Šv. Onos bažnyčia prie Bernardinų vienuolyno. Painiavą sukėlė nepateisinamos Teodoro Narbuto falsifikacijos (žr. 58 skyrių). Susigaudyti istoriniuose dokumentuose trukdė ne tik netikslūs istoriografiniai duomenys bei planai, bet ir dvigubas – Šv. Onos ir šv. Barbaros – pavadinimas. Štai 1571 m. Žygimanto Augusto testamente minima „nauja“ Šv. Onos bažnyčia, kurią kunigaikštis liepia paversti savo žmonų mauzoliejumi (14, 334), tačiau ne vienas XVI bei XVII a. šaltinis šią bažnyčią vadino Šv. Barbaros vardu.

O štai vieta G. von Bruyneno ir F. Hoogenbergho 1581 m. Vilniaus miesto plano legendoje Šv. Barbaros bažnyčia pažymėta 5 numeriu (*S. Barbara kirch*),

8 pav. Spėjama Šv. Barbaros bažnyčios vieta G. von Bruyneno ir F. Hoogenbergho plane, 1581 m.

tačiau pačioje panoramoje taip pažymėto pastato apskritai nėra, tad tyrinėto-
jams reikėjo patiems spėlioti, kur jis gali būti. Toks pastatas bendru sutarimu
buvo rastas (8 pav.) greta Pilies rūmų (Nr. 2, *Das Slochs*) ir jaunosios karalienės
rūmų (Nr. 3, *Die jong-Koniginne Haus*), tačiau, kaip vėliau paaiškėjo, jo vieta
buvo pavaizduota labai netiksliai.

Pirmasis istorikas, ganėtinai tiksliai nustatęs Šv. Onos ir Šv. Barbaros
bažnyčių lokalizaciją, buvo M. Homolickis. Remdamasis kapitulos dokumen-
tais, jau XIX a. pirmoje pusėje jis padarė logišką išvadą apie šių bažnyčių tapa-
tumą ir jas aiškiai skyrė nuo Šv. Onos bažnyčios prie Bernardinų vienuolyno.
Jo manymu, Šv. Onos ir šv. Barbaros bažnyčia stovėjusi tarp katedros ir tuo-
mečių kareivinių (Naujojo arsenalo) pietvakarių galo (429, 41–46).

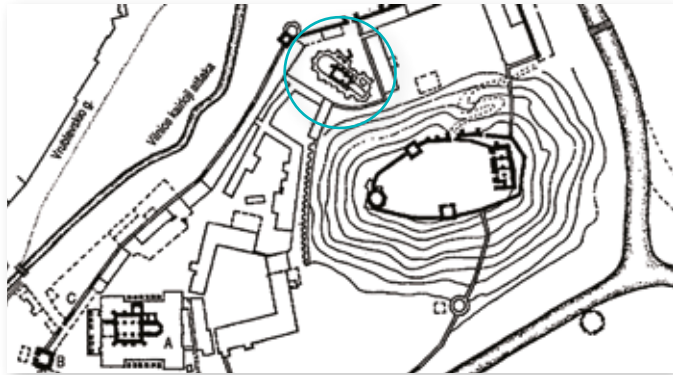
Išsamų šių bažnyčių tyrimą XX a. 4-ajame dešimtmetyje atliko kunigas
P. Śledziewskis. Jis teisingai sudėliojo jų ankstyvąją chronologiją, tačiau klai-
dingai manė, kad vėliau Žygimantas Augustas kaip mauzoliejų fundavo Šv.
Onos bažnyčią prie Bernardinų vienuolyno. Be to, lokalizuodamas šias baž-
nyčias (570, 24) jis akivaizdžiai pritrūko tikslumo – jų vietą pažymėjo perne-
lyg arti katedros (9 pav.).

Tikslią Šv. Onos ir Šv. Barbaros bažnyčių vietą atrado ir įsisenėjusią pai-
niavą nutraukė tik Adolfo Tautavičiaus vadovaujama archeologų grupė,
1955–1957 m. atkasusi Šv. Onos bažnyčios pamatų likučius, rastus kitos, Žy-
gimanto Augusto 1551–1572 m. statytos Šv. Onos ir šv. Barbaros bažnyčios
pamatų perimetro viduje (592, 109). Pasirodė, jog šios bažnyčios stovėjo už
200 m į šiaurės rytus nuo katedros (10 pav.), tai kur kas toliau, nei manė P. Śle-
dziewskis. Vilniečio archeologo ataskaitos netrukus buvo įvertintos kaip is-
torijos mokslui svarbūs atradimai (466, 436–446).

9 pav. Šv. Onos ir šv. Barbaros bažnyčios vieta pagal P. Śledziewskį, 1934 m.

10 pav. Vilniaus Žemutinės ir Aukštutinės pilių planas pagal N. Kitkauską, 2000 m.

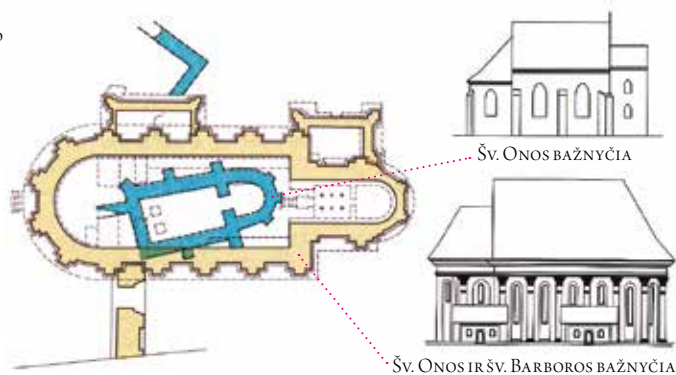
PRAKALBINTI PAMATAI

Archeologai nustatė, kad senoji Šv. Onos bažnyčia (11 pav., žr. mėsvos spalvos figūrą plano centre) buvo mūrinė, vienanavė, 20,5 m ilgio ir 9 m pločio, tai yra truputį mažesnė už Šv. Onos bažnyčią prie Bernardinų vienuolyno. Joje stovėjo trys altoriai, dvi chorą laikančios kolonos, stogas buvo dengtas plokščiomis čerpėmis. Taigi tai buvo tipiškas ankstyvosios gotikos halinis pastatas (593, 117–120). A. Tautavičius manė, kad iki Lietuvos krikšto jos vietoje buvusi maža medinė bažnyčia, tačiau ši hipotezė nepasitvirtino (377, 3), taigi pirmoji Šv. Onos bažnytelė Vilniuje iškart statyta iš plytų.

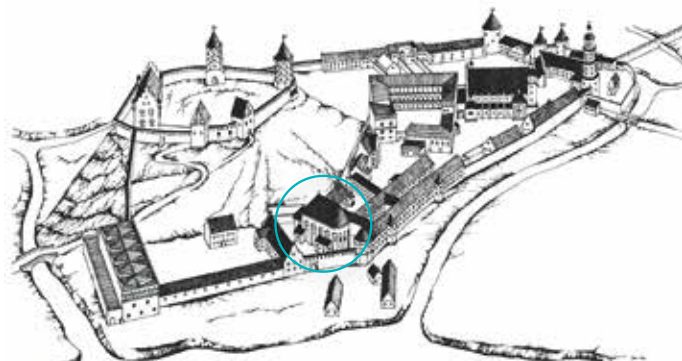
Į šiaurės rytus nuo Šv. Onos bažnyčios 1958–aisiais atkastos dar vieno pastato liekanos (žr. mėsvos spalvos L formos figūrą plano viršuje). 10 m ilgio ir 7 m pločio pusrūšio perimetre atkasti puošnūs polichrominiai kokliai, ornamentuotos ir glazūruotos plytos. Spėjama, kad tai galėjo būti 1581 m. Vilniaus plane pažymėti jaunosios karalienės rūmai, kuriuose gyveno pirmoji Žygimanto Augusto žmona Elžbieta, nors yra versijų, kad šis namas priklausė pranciškonams (102, 248).

11 pav. Šv. Onos ir Šv. Barboros bažnyčių plano rekonstrukcija bei fasadų retrospekcijos pagal N. Kitkauską, 2012 m.

12 pav. Vilniaus pilys XVII a. pradžioje pagal N. Kitkauską, 1988 m.

Šv. Onos ir šv. Barboros bažnyčia (žr. gelsvos spalvos figūrą plane) buvusi 51,5 m ilgio ir 20 m pločio. Tai kur kas sudėtingesnio plano renesansinis statinys su presbiterija, zakristija, kripta ir priestatais. Išorės sienos mūrytos iš tašyto akmens, naudotos ir marmuro detalės, fasadus skaidė puošnūs kontrastai, skliautai dekoruoti nerviūromis. Pagal stilistines ypatybes spėjama, kad ją statyti galėjo tuometis karališkasis architektas (*murator lapicida regius*) Giovanni Cini (102, 249).

Apibendrinami sudėtingą šių bažnyčių chronologiją pabrėšime svarbiausius faktus. Istorinių šaltinių stoka neleidžia nustatyti, kada tiksliai buvo pastatyta pirmoji Šv. Onos bažnyčia ir kas buvo jos fundatorius, žinoma tik tiek, kad 1390-aisiais ji jau stovėjo. 1534 m. pranciškonai ją perdavė vyskupui Povilui Alšėniškiui, kuris 1551 m. savo ruožtu ją perleido karaliui Žygimantui Augustui (570, 7–8). Tais pačiais metais jos vietoje pradėta statyti Šv. Barboros bažnyčia. Ši bažnyčia turėjo tapti karaliaus šeimos mauzoliejumi: joje buvo įrengta kripta, o mirusioms karalienėms Elžbietai Habsburgaitei ir Barborai Radvilaitei užsakyti antkapiniai paminklai. 1571 m. gegužės 6 d. testamentu karalius prašė palaidoti jį ten, kur ištiks mirtis, o jei tai būtų Vilnius – jo

paties funduotoje bažnyčioje, į kurią tuomet reikėtų iš katedros perkelti abiejų žmonių palaikus. Tačiau jis mirė Lenkijoje, tad buvo palaidotas Vaveilyje. Po jo mirties Šv. Onos ir šv. Barbaros bažnyčia taip ir liko neužbaigta. N. Kitkausko piešinyje (12 pav.) galime pamatyti tik virtualų jos vaizdą.

NACIŲ POŽEMIAI PILIES KALNE

Dvi skylės šiaurinėje atraminėje Pilies kalno sienoje užfiksuotos archeologo A. Tautavičiaus 1957 m. nuotraukoje (13 pav.) su priedašu: „Gedimino kalno šlaitą stiprinančios sienos dalis. Viršutinė skylė išlaužta hitlerininkų, o žemutinė – XIX a. gale ar XX a. pradžioje“ (592, 109). 1954 m. kino žurnalo „Tarybų Lietuva“ (Nr. 20–21) kadruose matyti skylė kitame – pietiniame kalno šlaite. Prieš keletą metų šiaurinė atraminė siena buvo renovuota, tad šiandien skylių žymių beveik nebesimato.

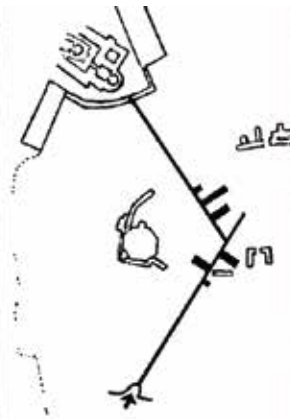
Kad po Pilies kalnu gali būti požemiai, 1856-aisiais pirmasis užsiminė A. H. Kirkoras:

Kalne lyg ir yra požemiai, bet pastangos juos iširti (vos netapusios legenda) buvo ribotos: juose rastos tik kelios geležinės nuolaužos, panašios į kardų rankenas, nes iš trijų paeiliui tenai įleistų kareivių tik paskutinis sugebėjo kurį laiką neprarasti sąmonės – tokia troški šių požemių atmosfera. (664, 106)

Kad skylės atraminėje sienoje gali būti iškirstos dar XIX a., kai carinė kariuomenė pilių teritorijoje buvo įsirengusi tvirtovę, o pačiame kalne iškasusi tunelį amunicijai laikyti, spėjo ir V. Drėma (406, 293).

13 pav. Skylės šiaurinėje atraminėje Pilies kalno sienoje, 1957 m.

14 pav. Pilies kalno požemių situacinis planas, 1965 m.

15 pav. Požeminis koridorius po Pilies kalnu, 1965 m.

Vis dėlto kur kas didesnė tikimybė, kad požemius Pilies kalne Antrojo pasaulinio karo metais iškasė nacių prižiūrimi karo belaisviai. Tai L raidės formos tunelis su išėjimais viename ir kitame kalno šlaite bei prie to tunelio prišlietomis patalpomis (14 pav.).

Šiuos požemius 1965-aisiais išsamiai aprašė juos tyrinėjęs žurnalistas Jonas Bulota, publikavęs ir keletą nuotraukų (15 pav.). Pirmoji jo ekspedicija į požemius buvo trumpa:

Šiauriniame kalno šlaite, gana aukštai, užtikome geležiniais pinučiais užtvirtę skylę. Su vargu įsispraudę į ją, pamatėme ilgą tamsų požeminį koridorių. Jo sienos ir lubos buvo apkaltos papuvusiomis, įlinkusiomis lentomis, kurios vos laikėsi ant tokių pat rąstų. Pro lubų plyšius nuo mažiausio mūsų judesio pasipildavo srovelės smėlio. Su didžiausiu atsargumu nuėję apie 45 metrus, radome masyvias geležines duris, atidaromas tik iš kitos pusės. Tuo mūsų kelionė po šį požemį ir pasibaigė. (36, 82–83)

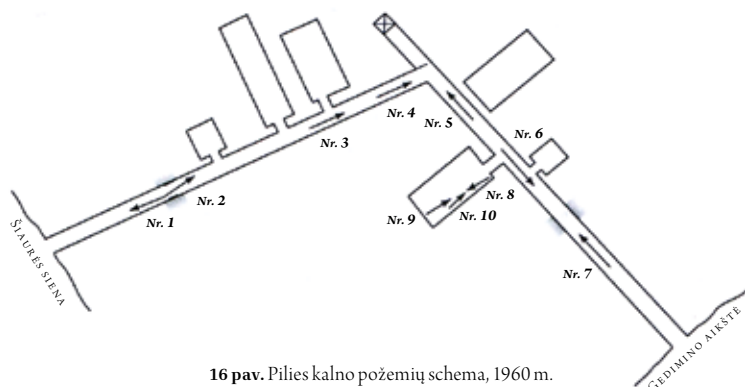
Antroji, surengta po metų, buvo kur kas sėkmingesnė, kai į požemius jis pateko pro pietinį įėjimą:

Obliuotomis eglinėmis lentelėmis išklotas tunelis tiesiai kaip strėlė sminga į kalną. Jo anga tokio didumo, kad, iškėlęs ranką, pasieki lubas, o ištisęs į šalis abi, pasieki šonines sienas. Viršuje raizgosi elektros laidai, po grindimis – telefono kabeliai. <...> Praeiname lygiai 50 metrų. Požeminį koridorių ir čia perkerta masyvios geležinės durys. Už jų – už poros metrų – vėl tokios pat durys. Toliau – vėl požeminio koridoriaus tąsa. Dešinėje pusėje randame nedidelę 2,5 x 2,5 metro patalpą su kanalizacijos ir vandentiekio įrengimų likučiais. Čia buvo tualetas. Tuoj už jo abiejose koridoriaus pusėse matome įėjimus į du vienodo didumo kambarius po 4 metrus pločio ir 9 metrus ilgio. Lubos čia aukštesnės, negu koridoriuje, paremtos keturiomis medinėmis kolonomis. Tai – ilgesniam buvimui skirtos patalpos. Jų sienos ir lubos apmuštos gražiomis ornamentuotomis lentelėmis. <...> Pagaliau prieiname pietinio ir šiaurinio koridoriaus susikirtimo tašką. Už jo pietinis koridorius tęsiasi dar apie 13 metrų, kol atsiremia į minėtą ventiliacijos kamerą. Iš jos statmenai į viršų kyla vėdinimui skirta šachta. Ten, kur dabar pastatytas paminklinis Žalgirio mūšio akmuo, dar ne taip seniai buvo galima pastebėti ant metalinių sijų pritvirtintas grotas. Tai ir buvo išorinė vėdinimo šachtos anga.

Dabar pasukame šiauriniu požeminiu koridoriumi, kuris nedaug tesiskiria nuo pietinio. Dešinėje pusėje vėl yra vienas kambarys, panašus į pirmuosius du, o dar už keleto metrų – ilgesnė, apie 12 x 3 metrų patalpa, skirta įvairiems įrengimams ir sandėliui, pagaliau –

vėl tualetas. Toliau tradicinės dvigubos geležinės durys, už kurių prasidėjo jau iš praėjusių metų mums žinoma koridoriaus dalis su atsarginiu išėjimu. (36, 83–85)

1960-aisiais Mokslinės restauracinės gamybinės dirbtuvės specialistai nubraižė scheminį tunelio planą ir nufotografavo tunelio vidų – vietas, iš kurių fotografuota, schemoje pažymėtos Nr. 1–10. Požeminius įrenginius sudarė du 80 m ilgio, 1,8 m pločio ir 2 m aukščio tuneliai ir su jais sujungta šulinio pavidalo šachta pietinio tunelio gale (16 pav.). Taigi Pilies kalnas buvo kiau-
rai praskrostant trimis kryptimis.

Apsiribojus tik schemas nubraižymu ir vidaus fotofiksacija, įėjimai į požemius dėl saugumo sumetimų buvo užversti žemėmis. 1962-aisiais pagal arch. Sigito Lasavicko projektą restauravus šiaurinę atraminę sieną, buvo užmūrytos ir skylės. Požemiai ilgam nugrimzdo į užmaršties liūną.

Lietuvos žiniasklaida susidomėjo jais, kai 2011 m. pradžioje Lietuvos ypatingajame archyve buvo atrasti Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarriato (NKVD) dokumentai (701). Juose teigiama, kad kalne 1944 m. rugpjūčio 31 d. įrengta vyriausybės reikšmės slėptuvė – „specialus požeminis 1-os kategorijos tunelinio tipo įrenginys su mediniais įtvirtinimais“, o 1945 m. ji perduota priešlėktuvinės gynybos skyriaus žinion. Įėjimai į požemius buvo saugomi, tačiau, matyt, nerūpestingai, nes 1947-ųjų sausį į kalno viršūnėje buvusią šachtą įkrito ir žuvo šešerių metų vaikas, o 1948-ųjų kovą požemiuose kilo nedidelis gaisras.

Tais metais kultūros paveldo apsaugos specialistai siūlė restauruoti tunelius ir juos išbetonuoti, o vertikalią šachtą panaudoti turistų pakėlimui liftu į Gedimino kalną. Kultūros ministras A. Gelūnas net buvo pažadėjęs skirti 1,4 mln. litų, kad nacių paliktas katakombas būtų galima rodyti turistams! Tačiau kalbos taip ir liko kalbomis.